

ВІДГУК

офіційного опонента

про дисертацію **НАМАЧИНСЬКОЇ Галини Ярославівни**

«Когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології в лексикографічній практиці російської мови ХІХ ст. і її художній стилістиці»

на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

за спеціальністю 10.02.01 українська мова

(Харків 2018)

Як відомо, мова не функціонує ізольовано. У її складі час від часу з'являються елементи інших мов, оскільки цьому сприяють певні політичні, соціальні, торговельні та культурні обставини. Ми звикли говорити про англо-американські елементи на сучасному етапі розвитку мов, про потужні російськомовні впливи на українську мову в певні історичні періоди, але про бодай укралення українських лексем в інші мови світу написано не так вже й багато. Зокрема про українську лексику в польській мові писала польська дослідниця Данута Будняк. Сьогодні ця тема домінує у працях І. Кононенко.

Українські слова запозичували й інші мови, але там вони вживаються нечасто, позначаючи лише українські реалії, елементи українських звичаїв, предмети українського побуту, тобто будучи в них екзотизмами (у тому числі етнографізмами). Найбільших укралень українізмів зазнали близькоспоріднені мови – білоруська і російська.

Заслуга дисертантки полягає в тому, що вона розглянула не лише фіксацію цієї лексики в російських лексикографічних джерелах певного історичного періоду, але й встановила її когнітивно-прагматичний потенціал, що й зумовило актуальність роботи. Адже на сьогодні ще немає завершеного опису цього явища, хоч проблема належить до пріоритетних у сучасному вітчизняному мовознавстві. Як зазначила сама дисертантка, «необхідно спростувати міф про вторинність української мови, нездатність її виконувати функції високорозвинених мов, що поширювалася російською вульгарною науковою й де-не-де виявляється й сьогодні, насамперед у випадку, коли йдеться про статус української мови як самостійної мови української нації...» (с.18).

Проблематика дисертації відповідає темі науково-дослідної роботи кафедри української мови Харківського національного університету імені Г. С. Сковороди «Сучасна українська мова: когнітивний і прагматичний аспекти дослідження» (реєстраційний номер 0111U006434). Фактично ця тема стає об'єктом дослідження дисертантки й доповнена «донорською спроможністю української мови, що виявляється у процесі метисації

української і російської лінгвокультур» (с.18). А предметом – феномен проникнення українізмів у російську лінгвокультуру в період становлення української і російської літературних мов у ХІХ столітті, у періоді активної лінгвокреативної діяльності українських письменників, що вводили у свій російськомовний художньо-публіцистичний дискурс українізми, чим збагачували лексичний і фразеологічний склад російської мови, розвивали її стилістику.

Джерельною базою наукової праці стали: тлумачний словник живої російської мови В. Даля (картотека складає 1800 одиниць), його художні тексти (близько 1000 одиниць), словник українізмів М. Гоголя, що функціонують у його художніх текстах (близько 200 одиниць), а також художньо-публіцистичні тексти М. Гоголя й Т. Шевченка, які зробили значний внесок у розвиток 'малоросійського стилю' в російському художньому мовленні.

Чітко й детально описано мету й завдання роботи. Зокрема за мету поставлено: з'ясувати когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології, продемонструвати просвітницько-популяризаційну місію українських письменників в аспекті репрезентації відповідного статусу української мови, її багатства та краси, показати створення 'малоросійського стилю' в художньому мовленні силового поля російської мови (с.19). Окреслено і 7 основних завдань, які детально розкрито в тексті дисертації.

Слід вітати Г. Я. Намачинську з уведенням нових термінів МЕТИСАЦІЯ, що позначає контакти, які відбуваються між близькоспорідненими мовами, та ЕГОЦЕНТРИЗМ ЗАПОЗИЧЕНЬ, який характеризує активний процес запозичень, унаслідок чого простежуємо функціонування мовних одиниць у різних стилях мови-реципієнта, їхні прагматичні функції, потенційні можливості прагматичних ефектів, що сприяють створенню нового підстилю – «малоросійського».

Структура роботи відповідає усім вимогам, які ставлять до праць такого типу. У першому розділі, що має статус методологічного, йдеться про явище мовної взаємодії: специфіку трактувань цього явища науковцями, причини та дослідницькі підходи, що є дуже важливим для цієї теми, оскільки вказує на підґрунтя роботи. Дисертантка звернулася до надбань світового рівня, указавши на праці А. Мартіне, У. Вайнрайха, Г. Пауля, Е. Хаугена, В. Розенцвайга, К. Закир'янова, Л. Крисіна, М. Маковського, Л. Щерби та ін., а також не оминула й українських науковців Ю. Жлуктенка, Г. Їжакевич, Ю. Карпенка, О. Мороховського, Г. Півторака, П. Селігея, С. Семчинського, О. Тараненка, О. Ткаченка тощо. Покликуючись на тексти досліджень, Г. Намачинська виявила різні чинники, що зумовлюють процес запозичення.

Для розрізнення характеру зв'язків між народами, які взаємодіють, дисертантка послуговується термінами *субстрат*, *адстрат*, *інстрат*, які детально пояснила (крім терміна *інстрат*), покликуючись на авторів цих неолексем та їхні наукові праці. Використано в роботі й такий соціолінгвальний термін, як *мовна ситуація*, який спроектовано на українсько-російські мовні контакти, що мали різні вектори чинності,

У роботі виділено різні періоди взаємовпливу: 1) XVII – поч. XVIII ст. – рівноправний; 2) XVIII – XX ст. – період насильницького впливу російської мови на українську через насильницьку політику царської Росії та СРСР. Покликуючись на відповідні наукові джерела, дисертантка стверджує, що внаслідок екстралінгвальних чинників українська мова к. XV – перш. пол. XXIII ст. була вписана в західноєвропейський контекст унаслідок культурних, церковних, економічних змін, мала свою писемність від XI ст., що й зумовило її активний процес розвитку, а російська на той час була поза цим процесом. Тому в той період українська мова впливала на російську, а не навпаки. Цей період детально описано з покликанням на праці тогочасних наукових і громадських діячів: Л. Зизанія Тустановського, К. Ставровецького, Є. Славинецького, Г. Калиновського та багатьох інших. Торкнулася дисертантка і творів української літератури цього періоду (І. Котляревський, Руська трійця, Т. Шевченко, Кирило-Мефодієвське братство) і постулює, що українська еліта відіграла величезну роль у становленні й розбудові московської культури та поширенню в ній освіти. Цей факт впливу визнано і в російському мовознавстві, про що писав В. В. Виноградов. Царські укази про заборону українського слова, що з'явилися вже у XVIII ст., кардинально змінюють ситуацію. Не оминула увагою пошукувачка наукового ступеня й сучасну мовну ситуацію в Україні.

В окремому параграфі торкнулася дисертантка поняття запозичення та іншомовного слова, указала на синоніми до них, назвала різні шляхи й розряди адаптації слів у мові-реципієнті. Ілюструючи опосередкований шлях адаптації, наводить приклад трактування слова *петрушка* у словнику В. Даля: з польської через українську. Однак деякі сучасні джерела приписують цьому слову тюркське походження. Виділено варваризми, макаронізми, екзотизми (регулярні й пасивні), етнографізми. Як один з видів засвоєння іншомовної лексики проаналізовано кальки, описано пуристичні тенденції мови.

Завершує розділ параграф, у якому розкрито поняття українізм і здійснено огляд праць про стан вивчення українізмів-запозичень. Усе це свідчить про глибоке занурення дисертантки в задекларовану тему, добру

обізнаність її з предметом свого дослідження. Підтвердженням цього є також численний список використаної наукової літератури.

Другий розділ присвячений лексикографічній практиці В. Даля, фіксації українізмів у його тлумачному словнику живої російської мови, який ще до сьогодні залишається, за словами дисертантки, «найпопулярнішим і найпоширенішим джерелом етнографічних, фольклорних і навіть історичних матеріалів...» (с.97). У цьому розділі окреслено основні положення лексикографічної концепції автора, серед яких: взаємозв'язок між мовними та ментальними одиницями, відображення в мові духу народу, його інтелектуального розвитку, культури нації. Словник, за задумом автора, мав стати настільною книгою кожної освіченої людини. До його реєстру увійшло близько 200 тис. слів, серед яких чимало українізмів, які функціонували в живому мовленні росіян. 71 з них існує в українській мові й донині. Національно-культурна специфіка слова відображена в його семантичній структурі, тому укладач лексикографічної праці орієнтувався на відтворення національно-культурної специфіки лексики. У процесі пояснення та тлумачення слів В. Даль додає інформацію про функціонування лексем, їхню прагматику, наводить приклади усталених висловів та паремій. У дисертації проаналізовано словникові статті слів *чобіт, свита* (але чому *ружьє?*). У словнику виокремлено не лише лексичні, а й фразеологічні українізми.

В окремому параграфі описано методику виокремлення українізмів у словнику В. Даля через систему скорочень та позначок. Вона окреслила 4 групи українізмів: 1) яких сьогодні не фіксують сучасні словники (БАС, СУМ); 2) наявні у СУМі, але відсутні у БАСі; 3) навпаки: наявні у БАСі, але відсутні у СУМ; і 4) зафіксовані в обох словниках. Кожна група проілюстрована, і не лише лексикографічно, а й відповідними формулами.

Виявлені українізми Г. Я. Намачинська поділила на 14 тематичних груп, серед яких назви росли, тварин, понять української культури, предметів українського побуту, продуктів харчування, явищ природи, часових проміжків, частин тіла людини чи тварини, родинних стосунків, рід діяльності, етична поведінка, мораль, зовнішній вигляд людини, її внутрішня характеристика тощо. Особливо проаналізовано й паремії з українізмами.

Досить детально подано граматичну характеристику виявлених у словнику українізмів. Це дало підставу дійти висновків, що В. Даль зафіксував факти впливу української мови на російську, що мало місце в міждіалектному просторі, у взаємодії літературної мови з діалектами, а також близькоспоріднених мов.

Особливо привабливим виявився третій розділ, у якому йдеться про егоцентризм українізмів у російському художньо-публіцистичному мовленні.

Тобто напрацювання В. Даля підтверджено ще й мовною практикою художнього й художньо-публіцистичного стилів. Озброївшись концепцією свого наукового керівника – проф. Т. А. Космеди – дисертантка проаналізувала тексти художніх творів М. Гоголя та російськомовні тексти Т. Шевченка щодо значення і функцій у них українізмів, зокрема, аналізуючи мову текстів М. Гоголя, Г. Намачинська виявила джерела й мотиви використання українізмів у творах письменника, описала їхні типи і прагматику. Серед джерел – народна творчість, етнографія, історичні матеріали, що передавали дух народу початку ХІХ ст., серед типів – 1) прямі, «свідомі» українізми, зокрема й лексичні локалізми, неперекладені вислови, вислови фразеологічного характеру; 2) стилізовані «непрямі» українізм-кальки; 3) «невільні» суржиковані українізми. Тематична класифікація представлена групами: будівлі та їхні частини, їжа, назви одягу та прикрас, гроші, людські почуття та дії, музичні інструменти тощо. Зіставивши українізми, виявлені у словнику В. Даля та повістях М. Гоголя, дисертантка виявила, що більшість слів збігаються, але часто вони тлумачаться неоднаково. Різниця може полягати і в тому, що у В. Даля наявний український синонім або М. Гоголь подає точніший еквівалент чи пояснення, звужує значення, тлумачення не збігаються тощо і наводить приклади.

Виявила дослідниця особливості функціонування українізмів і в російськомовних текстах Т. Шевченка, його щоденнику, текстах В. Даля.

Висновки роботи цілком відбивають зміст роботи. Цікавими є додатки до роботи. У схемах і таблицях подано типи мовних зв'язків за С. В. Семчинським, типи мовних контактів за С. Семчинським, М. Кочерганом, Ю. Жлуктенком, типи мовної взаємодії за М. Кочерганом, розряди запозичень за класифікацією Ю. Карпенка, механізм способу виникнення іншомовних елементів та їхній характер, наслідки мовних контактів, типи українізмів за класифікацією Є. Маринової, таблиці тлумачень українізмів у В. Даля та М. Гоголя тощо.

Робота, безперечно, має наукову новизну, яка полягає в розширенні й поглибленні теорії українізма в лексикографічній практиці як одного з видів іншомовних запозичень, що засвідчує факт впливової спроможності української мови, її когнітивно-прагматичний потенціал, відображений у лексикографічній практиці ХІХ ст., її художньо-публіцистичному стилі, а також сприяло формуванню напряму «малоросійський стиль» у російській літературі.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона збагачена новими термінами *метисація*, *егоцентризм запозичень* тощо, містить переконливі факти формування малоросійського стилю в російській літературі, а головне

доводить, що українська мова – це європейська мова, яка має свою історію розвитку і формування, а український народ – свою культуру. Матеріали дисертації можна використати для укладання лексикографічних праць відповідного зразка, як цікавий матеріал для лекцій з історії мови.

Робота пройшла значну апробацію на всеукраїнських (Одеса, Дрогобич) та міжнародних конференціях (Харків, Миколаїв, Познань, Люблін (Польща)).

За матеріалами дисертації опубліковано 14 статей, з них 8 у фахових виданнях, затверджених МОН України, 3 – у зарубіжних виданнях, 3 – у інших виданнях.

У цілому можемо констатувати, що рецензована дисертація є комплексним лінгвістичним дослідженням. Це результат ретельного самостійного аналізу багатого фактичного матеріалу, що містить оригінальну модель його наукової систематизації.

Текст автореферату повністю відповідає тексту дисертації.

Однак у ході читання роботи в рецензента виникло декілька зауваг, побажань та запитань:

1. Зауваження частково стосується авторської метамови, що загалом досить докладно обґрунтована в першому розділі дисертації. Однак у третьому розділі, коли аналізується специфіка функціонування українізмів у художньо-публіцистичних текстах письменників ХІХ ст., використано термін «егоцентризм українізмів», очевидно, у науковій літературі використовують і термін «егоцентризм запозичень», оскільки велика кількість запозичень (і не тільки з української мови в російську) може бути характерною рисою відповідного дискурсу. Виникає питання, чому авторка праці оперує саме цим терміном? Наскільки він доречний? У роботі не дано його докладного визначення, і в теоретичній частині праці про цей термін не йдеться.

2. Відомо, що В. Г. Белінський мав свій погляд на факт функціонування українізмів у російськомовних текстах, він не визнавав статусу української мови як самостійної. Що вам про це відомо? Можливо, варто було б розглянути концепцію й цього відомого російського літературного критика щодо оцінки факту поширення українізмів у російськомовному художньому дискурсі. Чи він визнавав «малоросійський стиль» у російській літературі?

3. Російськомовні чи українськомовні письменники, які писали російською мовою, використовували тією чи тією мірою різні типи українізмів, що докладно схарактеризовано. Утім, виникає питання, наскільки свідомо чи несвідомо вживали письменники ці українізми, зокрема як це характеризує ідіостиль письменників, яких було досліджено, – Миколи Гоголя, Тараса Шевченка та Володимира Даля. Можливо, це пов'язано з відповідними психологічними чинниками? Відповідь на це питання,

вочевидь, повинна була відобразитися в авторських висновках до роботи. Утім, у тексті дисертації про це йдеться лише побіжно.

4. Маємо питання, що стосується перспективи цієї наукової розвідки. Факт активного запозичення російською мовою одиниць української мови в XIX ст. науковець довела, а чи в XX і XXI століттях цей факт також мав місце? Чи в сучасній російській мові простежуються факти запозичень з мови української, тобто саме в час глобалізації. Адже сьогодні серед запозичених елементів практично кожної мови домінують англізми. Розуміємо, що це питання не входило в обсяг розглядуваної проблеми, але воно стосується дослідницької перспективи, про що також можна було б написати у висновках.

5. Список літератури, з яким ознайомилася здобувачка, досить ґрунтовний, засвідчує її обізнаність у проблемі, але використано багато вишівських підручників, що вважаємо не зовсім доречним у кандидатській дисертації. Чим Ви можете пояснити такий факт?

Висловлені міркування та зауваги не ставлять під жодний сумнів якість і цінність виконаного **Г. Я. Намастинською** дослідження. Ця праця внесе новий живий струмінь в обговорення й успішне розв'язання багатьох складних і невідкладних завдань сучасного українського мовознавства.

Робота цікава, самостійна. Містить нестандартну схему аналізу матеріалу.

Вважаємо, що дисертація «Когнітивно-прагматичний потенціал української лексики і фразеології в лексикографічній практиці російської мови XIX ст. і її художній стилістиці» відповідає п.п. 9–14 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженому Кабінетом Міністрів України від 24.07.2013 № 567, а її автор **Намачинська Галина Ярославівна** цілком заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 10.02.01 – українська мова (035 – філологія).

Доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри українського прикладного мовознавства
Львівського національного університету
імені Івана Франка

 I. М. Кочан

27 серпня 2018 року

